



ISSN: 3049-2017

IJMH 2026; 3(4): 56-59

© 2026 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 22-06-2026

Accepted: 17-07-2026

Publish : 18-07-2026

Subha Chowni

Research Scholar,

Department of education,

National Sanskrit University,

Tirupati

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य महत्त्वम्

Subha Chowni**सारांशः**

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमासु तथा वैज्ञानिकतमासु भाषासु अन्यतमा अस्ति। अस्याः भाषायाः शुद्धप्रयोगः, व्याकरणिकशुद्धता तथा अर्थबोधः मुख्यतया व्याकरणाध्ययनेन सम्भवति। व्याकरणस्य विविधेषु प्रकरणेषु कारकप्रकरणम् अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। कारकज्ञानेन छात्राः वाक्ये प्रयुक्तानां पदानां क्रियाया सह सम्बन्धं सम्यग् अवगच्छन्ति। एतद् ज्ञानं न केवलं विभक्तिप्रयोगे सहायकं भवति, अपितु शुद्धवाक्यरचनायाम्, अर्थग्रहणे, भाषाप्रयोगे, अनुवादे तथा साहित्यबोधे अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति।

वर्तमानकाले संस्कृतभाषाशिक्षणस्य स्वरूपे महत्त्वपूर्णं परिवर्तनं दृश्यते। परम्परागतशिक्षणपद्धतीभिः सह आधुनिकप्रौद्योगिकी, संगणकसहकृतशिक्षणम्, दृश्य-श्रव्यसाधनानि तथा अन्तर्क्रियात्मकाधिगम-पद्धतयः अपि प्रयुज्यन्ते। एतासां पद्धतीनां माध्यमेन कारकशिक्षणम् अधिकं रुचिकरं, प्रभावशालि तथा छात्रकेन्द्रितं भवति।

प्रस्तुतलेखे संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य स्वरूपं, तस्य आवश्यकता, भाषाशिक्षणे तस्य योगदानं, प्रभावी शिक्षणोपायाः, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य प्रासङ्गिकता तथा छात्राणां भाषिककौशलविकासे कारकज्ञानस्य भूमिका विस्तरेण विवेचिता अस्ति।

कूटशब्दाः— संस्कृतभाषा, कारकम्, व्याकरणम्, भाषाशिक्षणम्, विभक्तिः, संगणकसहायकशिक्षणम्, निगमनात्मकपद्धतिः।

प्रस्तावना

भाषा मानवजीवनस्य प्रमुखं संप्रेषणसाधनम् अस्ति। संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः, दर्शनस्य, साहित्यस्य तथा विज्ञानस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठिता अस्ति। अस्याः भाषायाः वैशिष्ट्यं तस्याः वैज्ञानिकव्याकरणे निहितम् अस्ति। महर्षिणा पाणिनिना प्रणीतम् अष्टाध्यायी नाम व्याकरणग्रन्थः विश्वव्याकरणपरम्परायाम् अद्वितीयः मन्यते।

संस्कृतभाषायाः सम्यग्धिगमाय केवलं शब्दज्ञानं पर्याप्तं न भवति, अपितु व्याकरणस्य समुचितज्ञानम् अनिवार्यम्। व्याकरणस्य विविधविषयेषु कारकप्रकरणं विशेषमहत्त्वपूर्णम् अस्ति। कारकस्य ज्ञानेन छात्राः ज्ञातुं शक्नुवन्ति यत् वाक्ये कः कर्ता, किं कर्म, केन करणेन क्रिया सम्पन्ना, कस्मै क्रियाफलं दीयते, कस्मात् पृथक्करणं भवति, कुत्र क्रिया भवति इत्यादि। यदि छात्राः कारकाणां यथार्थज्ञानं प्राप्नुवन्ति तर्हि ते विभक्तीनां प्रयोगं सरलतया कर्तुं शक्नुवन्ति। तेषां वाक्यरचना अधिका शुद्धा भवति, भाषिकाभिव्यक्तिः सुदृढा भवति, तथा साहित्याध्ययनमपि सुकरं भवति।

आधुनिकशिक्षाशास्त्रे छात्रकेन्द्रितशिक्षणस्य महत्त्वं निरन्तरं वर्धते। अतः कारकशिक्षणे अपि केवलं सूत्रस्मरणेन कार्यं न सिद्ध्यति, अपितु उदाहरणानि, अभ्यासाः, समूहचर्चाः, भाषाक्रीडाः, दृश्य-श्रव्यसाधनानि, संगणकसहायकशिक्षणम् इत्यादीनां प्रयोगः अपेक्षितः। अतः संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकप्रकरणस्य समुचितशिक्षणं छात्राणां भाषिकदक्षताविकासस्य मूलाधारः इति निर्विवादः।

Correspondence:**Subha Chowni**

Research Scholar,

Department of education,

National Sanskrit University,

Tirupati

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य महत्त्वम्**कारकस्य संकल्पना**

संस्कृतव्याकरणे कारकम् इति पदस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। पाणिनीयव्याकरणे कारकं क्रियायाः सिद्धौ निमित्तभूतं तत्त्वम् इति परिगण्यते। महर्षिणा पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् "स्वतन्त्रः कर्ता" (१।४।५४) इत्यादिसूत्रैः कारकाणां स्वरूपं प्रतिपादितम्। कारकस्य माध्यमेन वाक्ये प्रयुक्तानां पदानां क्रियाया सह सम्बन्धः ज्ञायते। सरलतया वदामः चेत्—क्रियायाः निष्पत्तौ ये पदार्थाः विविधभूमिकाः निर्वहन्ति ते कारकसंज्ञां लभन्ते। अतः कारकज्ञानं विना संस्कृतवाक्यानां यथार्थबोधः न सम्भवति।

कारकभेदाः

पाणिनीयव्याकरणानुसारं मुख्यतः षट्-कारकाणि स्वीकृतानि—

१. कर्तृकारकम्

यः स्वतन्त्रतया क्रियां करोति सः कर्ता।

उदाहरणम्—

- रामः पुस्तकं पठति।
- छात्रः विद्यालयं गच्छति।

अत्र रामः, छात्रः इति कर्तारौ स्तः।

२. कर्मकारकम्

यस्य उपरि क्रियायाः फलम् पतति तत् कर्म।

उदाहरणम्—

- रामः पुस्तकं पठति।
- बालकः फलं खादति।

अत्र पुस्तकम् तथा फलम् कर्मकारके स्तः।

३. करणकारकम्

येन साधनेन क्रिया सम्पन्ना भवति तत् करणम्।

उदाहरणम्—

- सः लेखन्या लिखति।
- कृषकः हलिना कृषिं करोति।

४. सम्प्रदानकारकम्

यस्मै क्रियाफलं दीयते तत् सम्प्रदानम्।

उदाहरणम्—

- गुरुः शिष्याय ज्ञानं ददाति।
- माता पुत्राय फलम् ददाति।

५. अपादानकारकम्

यस्मात् पृथक्करणं भवति तत् अपादानम्।

उदाहरणम्—

- वृक्षात् पत्रं पतति।
- गृहात् छात्रः निर्गच्छति।

६. अधिकरणकारकम्

यत्र क्रिया भवति तत् अधिकरणम्।

उदाहरणम्—

- छात्रः विद्यालये पठति।
- पुस्तकम् उपवेशने अस्ति।

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य महत्त्वम्**१. शुद्धवाक्यरचनायाः आधारः**

संस्कृतभाषायां विभक्तिप्रयोगः कारकाधारितः भवति। यदि छात्रः कारकं सम्यक् अवगच्छति, तर्हि सः उचितविभक्तेः प्रयोगं कर्तुं शक्नोति। परिणामतः तस्य वाक्यरचना व्याकरणसम्मतता भवति।

२. अर्थबोधस्य विकासः

कारकज्ञानेन छात्रः वाक्यस्य प्रत्येकस्य पदस्य कार्यं ज्ञातुं शक्नोति। कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम् इत्यादीनां भेदज्ञानात् वाक्यार्थः स्पष्टो भवति।

३. विभक्तिज्ञानस्य सुदृढीकरणम्

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, सप्तमी विभक्तीनां प्रयोगः कारकज्ञानस्य आधारेण भवति। अतः कारकशिक्षणेन विभक्तिप्रयोगे निपुणता जायते।

४. भाषाकौशलविकासः

कारकज्ञानं छात्राणां—

- श्रवणकौशलम्,
- भाषणकौशलम्,
- पठनकौशलम्,
- लेखनकौशलम्

एतेषां सर्वेषां विकासे सहायकं भवति। छात्राः शुद्धरूपेण संस्कृतभाषायाः प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवन्ति।

४. साहित्याध्ययने उपयोगिता

महाकाव्येषु, नाटकेषु, पुराणेषु, उपनिषत्सु च कारकप्रयोगः अत्यधिकः दृश्यते। यदि छात्राणां कारकज्ञानं दृढं भवति तर्हि ते साहित्यस्य यथार्थार्थं सहजतया अवगच्छन्ति।

५. अनुवादकौशलस्य विकासः

संस्कृतात् अन्यभाषासु अथवा अन्यभाषाभ्यः संस्कृते अनुवादकार्ये कारकज्ञानम् अनिवार्यम्। उचितकारकप्रयोगेन एव अनुवादः शुद्धः तथा अर्थपूर्णः भवति।

६. व्यावहारिकभाषाप्रयोगे उपयोगिता

दैनिकसंवादिषु, लेखने, भाषणे, परीक्षायां च शुद्धसंस्कृतभाषाप्रयोगाय कारकज्ञानम् अत्यन्तमावश्यकम्। अतः छात्राः व्यवहारे अपि आत्मविश्वासेन संस्कृतभाषां प्रयुञ्जते।

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य महत्त्वम्**कारकशिक्षणस्य उद्देश्यानि**

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकप्रकरणस्य अध्यापनस्य प्रमुखोद्देश्यं केवलं सूत्राणां कण्ठस्थीकरणं न, अपितु छात्राणां भाषिकदक्षतायाः विकासः अस्ति। प्रमुखोद्देश्यानि एतानि सन्ति—

1. छात्राणां कारकस्वरूपस्य स्पष्टज्ञानं प्रदातुम्।
2. विभक्तीनां यथायोग्यप्रयोगे दक्षतां विकासयितुम्।
3. शुद्धवाक्यरचनायाः क्षमतां वर्धयितुम्।

4. वाक्यार्थबोधस्य क्षमतां विकासयितुम्।
5. संस्कृतभाषायां मौखिक-लिखिताभिव्यक्तिं सुदृढीकर्तुम्।
6. साहित्यपठनस्य रुचिं वर्धयितुम्।
7. भाषाविश्लेषणकौशलं तथा तार्किकचिन्तनं विकासयितुम्।
8. छात्राणां स्वाध्ययनस्य प्रवृत्तिं प्रोत्साहयितुम्।

कारकशिक्षणे महत्वपूर्णशिक्षणपद्धतयः

१. निगमनपद्धतिः

अस्यां पद्धत्यां शिक्षकः प्रथमं नियमं वा सूत्रं बोधयति, ततः उदाहरणानि प्रदर्शयति।

लाभाः—

- समयस्य अपव्यायः अधिकः न भवति।
- नियमज्ञानं शीघ्रं भवति।
- उच्चकक्षासु विशेषोपयोगी।

सीमाः—

- छात्राणां सक्रियसहभागिता अल्पा भवति।
- कण्ठस्थीकरणस्य सम्भावना अधिका भवति।

२. आगमनपद्धतिः

अस्यां पद्धत्यां प्रथमम् उदाहरणानि दत्त्वा छात्राः स्वयमेव नियमं निष्कर्षयन्ति।

लाभाः—

- छात्रकेन्द्रिताधिगमः।
- चिन्तनशक्तिविकासः।
- दीर्घकालिकस्मरणम्।

सीमाः—

- अधिकः समयः अपेक्षितः।
- कुशलशिक्षकस्य आवश्यकता भवति।

३. संगणकसहायकशिक्षणम्

आधुनिकशिक्षायां संगणकः, प्रक्षेपकयन्त्रं, चलच्चित्राणि, एनिमेशन, प्रस्तुतीकरणानि (PPT), इत्यादीनां माध्यमेन कारकशिक्षणम् अधिकं प्रभावशाली भवति।

लाभाः—

- छात्रेषु शिक्षणरुचिः वर्धते।
- जटिलविषयाः सरलतया बोध्यन्ते।
- पुनरावृत्तिः सुलभा भवति।
- स्वाध्ययनस्य अवसरः लभ्यते।

४. प्रश्नोत्तरपद्धतिः

अस्यां पद्धत्यां शिक्षकः प्रश्नान् पृच्छति, छात्राः उत्तराणि ददति। एतेन कारकप्रयोगे स्पष्टता तथा आत्मविश्वासः वर्धते।

५. समूहचर्चा

समूहकार्यस्य माध्यमेन छात्राः परस्परं चर्चां कुर्वन्ति, उदाहरणानि चिन्वन्ति, कारकाणां प्रयोगं विश्लेषयन्ति। एतेन सहकार्यभावना अपि विकसिताभवति।

६. अभ्यासपद्धतिः

विविधप्रकारस्य अभ्यासपत्राणि, रिक्तस्थानपूर्तिः, वाक्यरचना, रूपपरिवर्तनम्, अनुवादः इत्यादीनां माध्यमेन कारकज्ञानं दृढं भवति।

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये कारकशिक्षणम्

राष्ट्रीयशिक्षानीतिः (NEP-2020) अनुभवाधारितं, छात्रकेन्द्रितं तथा प्रौद्योगिकीसमन्वितं शिक्षणं प्रोत्साहयति। अतः कारकशिक्षणे अपि आधुनिकसाधनानां प्रयोगः आवश्यकः।

शिक्षकः निम्नलिखितोपायान् अवलम्बयेत्—

- दृश्य-श्रव्यसामग्रीणामुपयोगः।
- PowerPoint प्रस्तुतीकरणम्।
- डिजिटल प्रश्नोत्तरमञ्चः।
- शैक्षिकचलच्चित्राणि।
- ऑनलाइन प्रश्नपत्राणि।
- भाषाक्रीडाः तथा भूमिकानिर्वाहः (Role Play)।
- स्मार्टबोर्डस्य उपयोगः।

एतेषां माध्यमेन छात्राः केवलं नियमं न ज्ञास्यन्ति, अपितु तस्य व्यावहारिकप्रयोगमपि अवगच्छन्ति।

कारकज्ञानस्य छात्रविकासे योगदानम्

कारकशिक्षणेन छात्रेषु निम्नलिखितगुणानां विकासः भवति—

- भाषिकशुद्धता।
- तार्किकचिन्तनम्।
- विश्लेषणात्मकदृष्टिः।
- आत्मविश्वासः।
- सृजनात्मकलेखनशक्तिः।
- अनुवादकौशलम्।
- साहित्यबोधः।
- व्याकरणदक्षता।

एते गुणाः संस्कृतभाषायाः समग्राधिगमे अत्यन्तं महत्वपूर्णाः सन्ति।

उपसंहारः

संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकप्रकरणस्य स्थानम् अत्यन्तमहत्वपूर्णम् अस्ति। कारकज्ञानं विना संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगः, वाक्यरचना, विभक्तिप्रयोगः तथा अर्थबोधः सम्यक् सम्भवितुं न शक्यते। पाणिनीयव्याकरणे प्रतिपादिताः कारकसिद्धान्ताः न केवलं व्याकरणस्य आधारः, अपितु सम्पूर्णभाषाशिक्षणस्य मेरुदण्डः इति वक्तुं शक्यते।

कारकाध्ययनेन छात्राः वाक्ये प्रयुक्तानां पदानां परस्परसम्बन्धं सम्यग् अवगच्छन्ति। एतेन तेषां भाषिकशुद्धता, साहित्यबोधः, अनुवादकौशलम्, लेखनक्षमता तथा मौखिकाभिव्यक्तिः सर्वथा विकसिता भवन्ति। अतः कारकशिक्षणं केवलं परीक्षोपयोगी विषयः न, अपितु संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकप्रयोगस्य आधारभूतं साधनम् अस्ति।

आधुनिकशिक्षणपरिप्रेक्ष्ये परम्परागतशिक्षणपद्धतीभिः सह संगणक-सहकृतशिक्षणम्, दृश्य-श्रव्यसाधनानि, अन्तर्क्रियात्मकक्रियाकलापाः, भाषाक्रीडाः तथा छात्रकेन्द्रितपद्धतयः इत्यादीनां समन्वयेन प्रयुक्ताः चेत् कारकाधिगमः अधिकः प्रभावकारी, रोचकः तथा स्थायी भवति। अतः प्रत्येकः संस्कृतशिक्षकः कारकप्रकरणस्य अध्यापनम् उदाहरणप्रधानं, प्रयोगात्मकं तथा छात्रकेन्द्रितं कर्तुं प्रयतते चेत् संस्कृतभाषाशिक्षणस्य गुणवत्ता नूनं वर्धिष्यते।

परामर्शः

कारकशिक्षणे केवलं सूत्रस्मरणे न बलं दातव्यम्, अपितु व्यवहारिकप्रयोगे अधिकं ध्यानं दातव्यम्।

1. प्रत्येकस्य कारकस्य अध्यापनं जीवनोपयोगिभिः उदाहरणैः सह करणीयम्।
2. दृश्य-श्रव्यसाधनानां तथा डिजिटलप्रौद्योगिक्याः प्रयोगः नियमित-रूपेण करणीयः।
3. संगणकसहकृतशिक्षणस्य माध्यमेन कारकप्रकरणस्य अभ्यासः विद्यार्थिभ्यः प्रदेयः।
4. समूहचर्चा, भाषाक्रीडा, प्रश्नोत्तरपद्धतिः तथा प्रकल्पाधारिता-धिगमः प्रोत्साहनीयः।
5. छात्राणां स्तरानुसारं अभ्यासपत्राणि तथा मूल्याङ्कनसामग्री निर्मातव्या।
6. शिक्षकप्रशिक्षणकार्यक्रमेषु आधुनिकव्याकरणशिक्षणपद्धतीनां समावेशः करणीयः।
7. कारकाधारितानां डिजिटलसंसाधनानां तथा ई-अधिगमसामग्रीणां विकासः आवश्यकः।

निष्कर्षः

"संस्कृतभाषाशिक्षणे कारकस्य महत्त्वम्" इति विषयः केवलं व्याकरणपरः नास्ति, अपितु भाषाशिक्षणस्य मूलभूतविषयः अस्ति। कारकज्ञानेन छात्राणां भाषिकदक्षता, विक्षेपणशक्तिः, वाक्यरचना-कौशलम् तथा साहित्यबोधः विकसितो भवति। अतः आधुनिक-शिक्षणपद्धतीनां साहाय्येन कारकशिक्षणं अधिकं प्रभावशालि, छात्रकेन्द्रितं तथा जीवनोपयोगि कर्तुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Pāṇini. (1962). *Aṣṭādhyāyī*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series.
2. Bhaṭṭoji Dīkṣita. (2015). *Siddhānta Kaumudī*. Varanasi: Chowkhamba Vidyabhavan.
3. Patañjali. (1967). *Mahābhāṣya*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series.
4. Apte, V. S. (2014). *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.

5. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. New Delhi: Ministry of Education.
6. Dash, B. N. (2005). *Principles of Education*. New Delhi: Kalyani Publishers.
7. Sharma, R. A. (2008). *Educational Technology*. Meerut: R. Lall Book Depot.
8. Aggarwal, J. C. (2010). *Essentials of Educational Technology*. New Delhi: Vikas Publishing House.
9. Mangal, S. K. (2014). *Advanced Educational Psychology*. New Delhi: PHI Learning.
10. Krishnamacharya, V. (2012). *Sanskrit Grammar and Language Teaching*. Chennai: Sanskrit Education Society.